

QARAQALPAQSTANNÍŇ ISTIQBOLLI DÁRILIK ÓSIMLIKLERIN ÚYRENIW, OLARDÍŇ EKONOMIKALÍQ ÁHMIYETI HÁM OLARDÍ QORĞAW MÁSELELERI

Usnatdinov J.N.

Ájiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq institutı.

Biologiya qániygeligi 3-kurs student

Annotatsiya: Házirgi waqıtta Qaraqalpaqstanda bálki pútlik dúnyada dárilik ósimliklerge bolǵan talap artpaқта. Dárilik ósimlikler ilimiy medicinada tutqan ornın jánede asırıw, olardan hár túrli keselliklerdi emlewde keńnen paydalanıladı. Bul maqalada Qaraqalpaqstan ósimlikler dúnyası, olardıń hár túrliligi haqqında. Bul ósimliklerdiń kópshiligin istiqbolli ósimlik túrlerine kirgizemiz. Keyingi másele Qaraqalpaqstandaǵı istiqbolli ósimlik túrlerin qorǵaw, olardan aqılana paydalanıw hám olardıń plantatsiyaların jaratıw bolıp esaplanadı.

Kerekli sózler: Qaraqalpaqstan Respublikası, ekonomika, ósimlikler dúnyası, qorǵaw máseleleri, istiqbolli ósimlikler.

Qaraqalpaqstan MÓJT túrleriniń ekonomikalıq qımbatlı ósimlikler gruppaları boyınsha bólistiriliwi analizlengen. Qaraqalpaqstan Respublikası aymaǵında ushırasatuǵın joqarı dárejeli ósimliklerdiń MÓJT quramı analizlewiniń juwmaǵınan 38 semeytvo, 117 tuwıs hám 171 túrden ibarat bolıp, keminde 6 túr xojalıq ushın qımbatlı túrler gruppası bar ekenligi anıqlandı. Olardan 142 si ot-jem, 79 ı azıq-awqat, 46 sı pal beriwshi, 122 si dárilik, 75 i texnikalıq ósimlikler bolıp tabıladı. Eń kóp bolǵan ot-shóp gruppası bolıp 142 túrden ibarat, eń kóp sanı 27 túr menen ańlatılǵan Chenopodiaceae semeytvosına tuwrı keldi. Poaceae semeytvosı 25 túr, Fabaceae 15 túr menen ańlatıladı. Keyin Brassicaceae semeytvosı 13, Asteraceae 9 hám Polygonaceae 7 túr ósimlik menen ańlatıldı.

Túrlerdiń sanı boyınsha keyingi gruppa 122 túrden ibarat bolǵan dárilik ósimlikler bolıp tabıladı. Olar semeytvolarǵa tómengishe bólistirildi:

Chenopodiaceae - 16 tür, Asteraceae - 12 tür, Fabaceae - 11 tür. Polygonaceae hám Brassicaceae semeytvolarında 8 tür, Rosaceae hám Solonaceae 5 türden ibarat. Olardan paydalanıw sheńberi júdá keń ekenligin aytıp ótiw tiyis boladı (1-keste).

1-keste

Qaraqalpaqstandağı dárilik MÓJT túrleri quramı

№	Tuqımlas	sanı
1.	Chenopodiaceae Vent.	16
2.	Asteraceae Dumort.	12
3.	Fabaceae Lindl.	11
4.	Poaceae Barnbart	9
5.	Brassicaceae Burnett	8
6.	Polygonaceae Juss.	8
7.	Rosaceae Juss.	5
8.	Solonaceae juss.	5
9.	ApiaceaeLindl.	4
10.	Convolvulaceae Juss.	3
11.	Malvaceae Juss.	3
12.	Salicace Mirbel.	2
13.	Plantaginaceae Juss.	2
14.	ZygophillaceaeL.	2
15.	Lamiaceae Lindl.	2
16.	Ranunculaceae Juss.	2
17.	Alliaceae J. Agardn	2
18.	Capparaceae L.	2

19.	Elaeagnaceae Juss.	2
20.	Peganaceae Tiegh	2
21.	Cyperaceae Juss.	1
22.	Amaranthaceae Vent.	1
23.	Cucurbitaceae Juss.	1
24.	Rutaceae Juss.	1
25.	Equisetaceae Rich. ex DC.	1
26.	Ephedraceae Dumort.	1
27.	Alismataceae Vent.	1
28.	Apocynaceae Juss.	1
29.	Asclepiadaceae R.Br.	1
30.	Boraginaceae Juss	1
31.	FumariaceaeDC	1
32.	Iridaceae Juss.	1
33.	Plumbaginaceae Juss.	1
34.	Portulacaceae Juss.	1
35.	Tamaricaceae Link	1
36.	Urticaceae Juss	1
37.	Nitrariaceae Bercht. & J.Presl.	1
	Jámi	119

MÓJT qorgawı ushın ústin túrler eki kriteriya tiykarında anıqlandı: 1. Siyreklik hám náziklik; 2. Tuwıslıq hám ekonomikalıq qunlılıq. MÓJTnıń ózara tuwıslıǵı hám ekonomikalıq qunın bahalawda VIR (Pútkilrossiya ósimlik tanıw institutı) nıń agrobotanika bólimi tárepinen islep shıǵılǵan reytingten paydalandıq, bul bir neshe kórsetkishgerge tiykarlanadı: násilshilik protsesinde qatnasıw; mádeniy túrge sistematalıq jaqınlıq; ekonomikalıq maqsetlerde paydalanıw dárejesi. I dáreje – tikkeley mádeniy paydalanılıp atırǵan túrler, násilshilik sortlarına iye; II dáreje - genler dáregi yaqı sabıw sıpatında qollanılatusın shatıstırıwda tikkeley qatnasatusın túrler; III dáreje – mádeniy ósimlik túrlerine jaqın bolǵan túrler (bir bólim, bir kishi tuwısnıń bir bólegi sıpatında), ekonomikalıq paydalanıw ushın keleshegi bar; IV dáreje – jıynaw hám xalıq seleksiyasında qollanılatusın tuwısnıń basqa paydalı túrleri (sortları joq); V dáreje – usı turkumnıń basqa bárshe túrleri (7-keste).

Usı kriteriyalar boyınsha kestede kórinip turǵanıday eń kóp túr wákilleri 1-dárejeli toparda bolıp, olardıń sanı 47 túrdi óz ishine aladı. 28 túrdi 5-dárejeli topar qamtıǵan bolsa, 4-dárejeli toparda 26 túr boldı. Eń az sandaǵı (5 túr) topar bul 2-dárejeli boladı (2-keste).

2-keste

Qaraqalpaqstandaǵı dárilik MÓJT túrleriniń dárejeler boyınsha bólistiriw

Jám i	I dáreje – tikkeley mádeniy paydalanılıp atırǵan túrler, násilshilik sortlarına iye;	II dáreje - genler dáregi yaki sabıw sıpatında qollanılatusın shatıstırıwda tikkeley qatnasatusın túrler;	III dáreje – mádeniy ósimlik túrlerine jaqın bolǵan túrler, ekonomiikalıq paydalanıw ushın keleshegi bar;	IV dáreje – jıynaw hám xalıq seleksiyasında a qollanılatusın tuwısnıń basqa paydalı túrleri (sortları joq);	V dáreje – usı tuwıstaǵı bárshe túrleri.
122	47	5	14	26	28

Qaraqalpaqstandaǵı dárilik MÓJT túrleri areallar boyınsha bólistirilgende eń kóp túrlik quramǵa Ámiwdarıya deltası iye bolıp, onda túrlerdiń sanı 85 ke teń boldı. Ústyurtte 64, Qızılqumda 55 túr bolıp, eń az túrlik quram Aralqumda bolıp, ol 14 túrdi quradı (3-keste).

3-keste

Qaraqalpaqstandaǵı dárilik MÓJT túrleri areallar boyınsha bólistiriliwi

Areal	Dárilik ósimlikler túrleri
Ámiwdarıya deltası	85
Ústyurt	64
Qızılqum	55
Aralqum	14
Jámi	122

Qaraqalpaqstan dárilik MÓJT tirishilik formaları boyınsha 122 túrden quramın yeń kóp bólimin kóp jıllıq ósimlikler (36 túr yakı 29,5%), ekinshi orındı puta ósimlikler iyelep olar 33 túrdi (27,1%) quradı. Bir jıllıq shóp ósimliklerden 27 túri anıqlanıp olar jámi dárilik ósimliklerdiń 22,1% quradı. Terekler (12 yakı 9,8%), shala putalar 9 túr yakı 7,4% qurap, eń tómén kórsetkish, eki jıllıq shop deneli ósimliklerde bolıp, olar 5 túr menen (4,1%) quraydı (4-keste).

Qaraqalpaqstandaǵı dárilik MÓJT túrleriniń dárejeler boyınsha bólistiriw

Jámi	Terek	Put	Shala puta	Shóp ósimlik		
				kóp jıllıq	eki jıllıq	bir jıllıq
122	12	33	9	36	5	27
100%	9,8	27,1	7,4	29,5	4,1	22,1

Mádeniy ósimliklerdiń jabayı tuwısların qorgawdıń ilimiy tiykarları eki tárepi kórip shıǵıladı, bular: MÓJT ayırıqsha túrleri hám populyatsiyaların tábiyiy sharayatda qorgawǵa mıtáj túrler ajratılǵan halda qorgaw. Xalıqaralıq tábiyattı

qorǵaw awqamınıń siyrek hám joǵalıp ketiw qáwipi astındaǵı túrler boyınsha komissiyasınıń klassifikatsiyası boyınsha (1975) taypalarǵa (0 hám 2): 0 - siyrek túrler hám 2 - túrleri kemeyip baratırǵan túrlerge ajratılǵan. Bunda túrler tómendegi faktorlardı esapqa alǵan halda tańlandı: tar jaylasıw, relikt, kemnen-kem tarqalǵanlıǵı hám tábiyattı ekspluatatsiya intensivligi boyınsha.

JUWMAQLAW

Solay eken, insaniyat istiqbolli ósimliklerdi joǵaltıwı, násilshilikte paydalanıw imkaniyatın joǵaltıp qoymawı kerek eken, bul túrlerdi “Ózbekstan Respublikası Qızıl kitabı”nıń kelesi basılıwına kirgiziwdi maqsetke muwapıq dep bilemiz. MÓJT túrlerin ámeliy qorǵaw olardıń maksimal toplanǵan orınlarında, úyrenilip atırǵan aymaqtıń túrli orınlarında qorıqhanalar jaratıw yakı tar jergiliklige aylandırılǵan túrlerdi (kishi aymaq penen sheklengen) tábiyiy eskertkishler hám qorǵalatıwın aymaqlar sıpatında saqlaw arqalı múmkin boladı.

PAYDALANÍLGAN ÁDEBIYATLAR

- 1.. Ажиев А.Б., Г. П. Альменова, П.Камилова. Qoraqalpog‘iston va Xorazm madaniy o‘simliklari yovvoyi ajdodlarining botanik-geografik tahlili // Научный вестник Бухарского государственного университета. УДК:581.9+581.6. 2020/4 (80). С. 35-39.
2. Даулетмуратов С., Утениязов К., Халмуратов П., «Илимий медицинада қолланатуғын Қарақалпақстанның дәрилик өсімликлери» Нөкіс «Қарақалпақстан» 1992ж
3. Eshmuratov R.A., Ajiev A.B. //QORAQALPOG‘ISTON DORIVOR O‘SIMLIKLARI// Toshkent “Tafakkur avlodi” 2020
4. Коровина О.Н. Природный генофонд дикорастущих родичей культурных растений флоры СССР и его охрана (аннотированный перечень). – Л., 1986. – 126 с.
5. Изучение структуры и взаимоотношения ценопопуляций. Москва: МПГУ, 1986. 74 с.
6. Методика обучения ботанике/Под ред. Н. В. Падалко.-- М.: Просвещение, 1982.

7. Дмитриев Е.Н. Ботаника - познавательные задачи и их решение. 1996
8. Жуковский П. М. Культурные растения и их сородичи. – Л.: Наука, 1969.